

ЄВГЕН ЛАЗАРЕНКО – КОРИФЕЙ УКРАЇНСЬКОЇ МІНЕРАЛОГІЇ. До сторіччя від дня народження

ПАВЛИШИН В.

Ім'я академіка Євгена Костянтиновича Лазаренка – всесвітньо відомого вченого, педагога, культуролога й громадського діяча, доктора геолого-мінералогічних наук, професора, заслуженого діяча науки і техніки України, лауреата Державної премії України в галузі науки і техніки, засновника і президента Львівського геологічного та Українського мінералогічного товариств, доктора *honoris causa* Люблінського університету імені Марії Склодовської-Кюрі, почесного члена та віце-президента Всесоюзного мінералогічного товариства, почесного члена Болгарського геологічного товариства, дійсного члена декількох мінералогічних товариств Європи – золотими літерами вписано в історію мінералогії.

Популярність і вагомість вченого у науці засвідчена публікаціями (вийшли друком брошури та монографічне зведення зі спогадами та альбомом, численні статті), нарадами, присвяченими діяльності Євгена Костянтиновича, науковими читаннями, спеціальними випусками журналів і збірників, срібною медаллю, премією і стипендією імені академіка Є.К. Лазаренка. Його ім'я присвоєно Мінералогічному музею Львівського університету та одній із вулиць міста Лева. А у Музеї коштовного та декоративного каміння (сmt. Володарськ-Волинський Житомирської області) експонується сертифікований іменний кристал берилу «Академік Євген Лазаренко», ім'ям видатного дослідника назвали новий мінерал, «лазаренкоїт», та один із видів скам'янілої фауни.

Євген Лазаренко народився сто років тому, 26 грудня 1912 року, у Харкові. 1934 року він успішно закінчив геолого-

**Великий ректор Євген Лазаренко.
Львів, 1962**

географічний факультет Харківського університету, а в 1937-му став кандидатом наук. З невідомих нам причин, можливо, через конфлікти з комсомольською організацією, виникла проблема з працевлаштуванням: попри наявність вакансії молодого перспективного вченого не прийняли на роботу в Харківський університет. Євген Лазаренко з боєм в серці залишає Харків, переїжджає до Воронежа, де його невдовзі обирають доцентом кафедри мінералогії та петрографії Воронежського університету (1938–1942).

Під час війни працював на Уралі (1942–1944), потім у Львові (1944–1969), Києві (1969–1979).

Ще в студентські роки Євген Лазаренко захопився історією, мистецтвом, поезією, піснями, колекціонуванням... Але по-справжньому розвинув свої таланти у Львові, куди у жовтні 1944 року його направило управління вищої школи УРСР. Тут Є.К. Лазаренко

стрімко злітає щаблями кар'єри (доцент – доктор геолого-мінералогічних наук – професор – завідувач кафедри мінералогії – декан геологічного факультету – проректор – ректор Львівського університету (1951–1963) – академік АН УРСР) завдяки своїй неймовірній організованості, працездатності та продуктивності.

Є.К. Лазаренко намагався щоденно жити так, наче цей день – останній. Тепер, на відстані часу, я розумію, що він, як ніхто з його найближчого оточення, відчував грізну небезпеку партійного дамоклового меча. Так це чи ні, але ректорський розклад був щільно заповнений неймовірно широким спектром інтересів: нові кафедри та лабораторії, курси та спецкурси, музеї й бібліотеки, іменні аудиторії й кабінети, журнали та збірники, запрошення вчених високого рангу до читання лекцій у Львівському університеті, зустрічі з письменниками та поетами, розмаїті культурологічні заходи, кадрові питання, організація республіканських, союзних і міжнародних нарад, видавнича діяльність, підтримка молодих учених, мовне питання, широка громадська діяльність... У Львівському університеті повнокровно завирувало життя, і чи не найбільший внесок у оновлення навчального закладу, виховання та всебічну освіту тисяч патріотично налаштованих і професійно підготовлених фахівців (див., наприклад, «Літопис випускників Львівського національного університету імені Івана Франка», 2010) вніс Є.К. Лазаренко.

Євген Костянтинович став глибоко шанованим і улюбленим ректором. Його популярність вийшла далеко за межі Львова. Посипалися нагороди, відзнаки, прийшло міжнародне визнан-

Андрій Малишко з дружиною гостює у Львівському університеті. Львів, 1961.
Другий зліва – ректор Є.К. Лазаренко

ня. Дмитро Павличко назвав Є.К. Лазаренка Великим ректором, Іван Гель – Ректором українського народу, Люблінський університет імені Марії Складовської-Кюрі присвоїв Є.К. Лазаренку ступінь доктора *honoris causa*, а очолюваний ним університет нагороджено орденом Леніна...

Ситуація круто змінилася на 12-му році ректорства. Євген Костянтинович, передчуваючи біду, заспокоював себе: жодна добра справа не залишається безкарною. Вийшло так, що у Львові та на Львівщині мало хто знав прізвище та діяльність першого секретаря обласного комітету КПРС, а прізвище ректора було відоме всім. Це не могло не хвилювати партійну владу, а національно-патріотична діяльність Є.К. Лазаренка та виступи громадського діяча, у тому числі на пленумах обкому партії, «адекватно» посилили увагу до нього. Діяльність ректора почали перевіряти численні

комісії, які виявили «серйозні недоліки» в його роботі, передусім розбіжність світогляду вченого з ідеологічними засадами обкому партії. Фінал відомий: 23 травня 1963 року ЦК КПУ незаконно звільнив Є.К. Лазаренка з посади ректора. Оскільки досі не знайдено жодного документа про це, то формально Є.К. Лазаренко до кінця життя залишався ректором Львівського університету.

1969 року вельми результативно завершився 25-літній період наукової та творчої діяльності Є.К. Лазаренка у Львові: чотири фундаментальні колективні монографії («**Мінералогія вивержених комплексів Західної Волині**», 1960; «**Мінералогія осадових утворень Прикарпаття**», 1961; «**Мінералогія Закарпаття**», 1963; «**Мінералогія Поділля**», 1969), три видання «**Курсу мінералогії**» (1951, 1958–1961, 1963), оригінальна монографія «**Основи генетической міне-**

ралогії» (1963), титанічна підготовча робота, яка в 1975 році завершилася виходом унікальної праці «**Мінералогічний словник**», сотні статей, науково-організаційна та видавнича діяльність тощо.

У Києві Євген Костянтинович довершує своє чи не найвагоміше досягнення в галузі мінералогії – удосконалює, поглиблює й розширює започатковану ним ще у Львові регіонально-мінералогічну школу. Про це у вельми авторитетному виданні «**Горная енциклопедия**» (том 3, 1987) написано вичерпно лаконічно: «*Е.К. Лазаренко – создатель украинской научной школы в области региональной минералогии.*»

Саме з іменем Є.К. Лазаренка пов'язується нове уявлення про мінералогію України, її унікальність, закономірності розподілу мінералів у її земній корі, генезис і їх практичне значення. Видатний російський мінералог, акаде-

мік М.П. Юшкін, оцінюючи у 1982 році стан вивченості топомінералогії Радянського Союзу і віддаючи пальму першості Є.К. Лазаренку, зазначив: «*Территория Украины является наиболее детально изученным в минералогическом отношении регионом страны*».

Цим небагатослівним висновком передувала гігантська дослідницька і науково-організаційна робота вченого, завдяки якій у Києві фактично на порожньому місці у стислі строки вдалося сформувати добре підготовлений творчий колектив, який весь час вдосконалювався за такою методологією: кожен член колективу мусив знати основи регіональної мінералогії й водночас спеціалізуватися у якійсь вузькій галузі – кристаломорфології, кристалохімії, термобарогеохімії тощо. При цьому Євген Костянтинович вимагав, всіляко сприяючи, щоби всі вузькоспеціалізовані фахівці стали лідерами щонайменше в Україні. Так і сталося.

Є.К. Лазаренко насамперед тісно пов'язав розвиток мінералогії з функціонуванням двох заснованих і очолюваних ним структур: відділу регіональної та генетичної мінералогії (1969–1972 – у складі ІГН АН УРСР; з 1972 року – ІГФМ АН УРСР) і Українського мінералогічного товариства (див. нижче). Він швидко та результативно, крок за кроком, здійснює науково-організаційні заходи. Через два тижні після призначення на посаду директора ІГН АН УРСР Є.К. Лазаренко добивається постанови Президії АН УРСР про призначення його завідувачем Відділу регіональної та генетичної мінералогії (24 червня 1969 року) (далі – відділ).

Євген Костянтинович замахнувся на глобальну й досі живу наукову тематику «*Мінералогічний опис України*», яка включала також питання космічної мінералогії. Щоденно дбаючи про оснащення відділу науковим устаткуванням, Є.К. Лазаренко широким фронтом розгортає вивчення мінералів України, диференціюючи його на певні етапи.

Перший етап – підведення підсумків мінералогічного дослідження архіважливих у науковому та практичному сенсі камерних пегматитів Волині, розпочатого ще у Львові. На одному з засідань УМТ, які регулярно проводилися в Інституті геологічних наук, Євген

Костянтинович доручив мені доповісти в контексті майбутньої книги напрацьовану на той час мінералогію названих вище пегматитів. Після обговорення доповіді й ґрунтовного аналізу рукопису він зобов'язав мене виправити, в тому числі шляхом проведення додаткових досліджень, виявлені недоліки. При цьому акцентував увагу на доцільності висвітлення прикладної мінералогії пегматитів, яке завершилося появою в монографії «*Мінералогія и генезис камерных пегматитов Волини*» (Є.К. Лазаренко, В.І. Павлишин, В.Т. Латиш, Ю.Г. Сорокін, 1973) оригінальної глави «*Критерии поисков и оценки продуктивности камерных пегматитов*». Книга отримала високу оцінку науковців і виробничників, в тому числі найавторитетнішого знавця пегматитів, московського мінералога А.І. Гінзбурга.

На другому етапі досліджень, який фактично розпочався ще до завершення першого, Євген Костянтинович продемонстрував зразковий підхід до висвітлення питань мінералогії всесвітньо відомого гірничорудного регіону – Донецького басейну. По-перше, він залучив широке коло фахівців насамперед загальногеологічного напрямку, у співпраці з якими підготував досконалий вступ до мінералогії Донбасу, опублікований у першій частині монографії (Лазаренко Е.К., Панов Б.С., Груба В.І. «*Мінералогія Донецького басейна*», 1975); по-друге, організував і блискуче провів широкомасштабне та предметне обговорення проблем мінералогії Донбасу на мінералогічній нараді в Комунарську (1971); яскраві виступи, нові результати, жваві дискусії, які прозвучали на цій нараді, Євген Костянтинович вдало пов'язав з кількарічними експедиційними роботами, дослідив зі співробітниками відділу слабо або зовсім не вивчені мінерали. Результати досліджень органічно поєднав з літературним матеріалом і опублікував спільно зі своїми учнями у 2-й частині монографії (Лазаренко Е.К., Панов Б.С., Павлишин В.І. «*Мінералогія Донецького басейна*», 1975).

Монографія отримала високу оцінку і разом з іншими працями Є.К. Лазаренка та О.С. Поваренних була висунута на Державну премію СРСР в галузі науки і техніки.

Третій етап досліджень був присвячений мінералогії Криворізького басейну, який у радянські часи забезпечував 56% товарного заліза Радянського Союзу. Він проходив за методологією досліджень другого етапу, хоча і мав деякі особливості: експедиційні роботи проводилися практично круглий рік: зимою в шахтах, влітку на поверхні та часто за відсутності Є.К. Лазаренка, який у Києві намагався реформувати ІГН АН УРСР, витрачав на це багато нервів і часу, але зустрів шалений спротив «впливових» осіб... Врешті-решт потужно спрацювали чорні партійні сили, і Є.К. Лазаренка звільнили з посади директора ІГН АН УРСР. Московська комісія, яку очолював відомий академік В.І. Смірнов, порекомендувала Президії АН УРСР перевести відділ до ІГФМ АН УРСР, що й було зроблено у вересні 1972 року.

Нарада «Мінералогія залізорудних родовищ докембрію» (Кривий Ріг, 1973) зібрала силу-силенну фахівців з різних напрямів геології і мінералогії докембрійських залізорудних родовищ, на тлі яких Євген Костянтинович у заключному слові концептуально окреслив мінералогічну специфіку Криворізького залізорудного басейну, опубліковану згодом у розширеному варіанті в колективній монографії під редакцією Є.К. Лазаренка «*Мінералогія Криворізького басейна*», (1977).

Четвертий етап регіонально-мінералогічних досліджень реалізували у Приазов'ї – регіоні, що характеризується породами і рудами, які наявні і в інших частинах Українського щита, але разом з тим мають властиву лише їм мінералізацію. Мінералогічну специфіку регіону Євген Костянтинович сприйняв адекватно, розуміючи, що її вивчення потребуватиме залучення широкого арсеналу фахівців. Слава богу, орієнтовно в 1976–1977 роках відділ якісно та кількісно був підготовлений до виконання практично будь-якого мінералогічного завдання.

Тим часом ракова хвороба шлунку Євгена Костянтиновича прогресувала. Відомий хірург О.О. Шалімов зробив розтин і, побачивши розвинені метастази, зашив рану. Невдовзі після операції, в травні 1978 року, Євген Костянтинович героїчно провів у Керчі останню союзну нараду «*Основні*

Директор ІГН АН УРСР Є.К. Лазаренко вітає колектив з Новим роком. Київ, 1969

Є.К. Лазаренко з учнями – Ю. Костенком, В. Павлишиним і Д. Возняком – в одному з кар'єрів Приазов'я

Є.К. Лазаренко та В.І. Павлишин весело шукають мінерали у підвалі. Київ, 1977(?)

Є.К. Лазаренко (перший праворуч) з працівниками ІГН АН УРСР біля пам'ятника Іммануїлу Канту. Калінінград, 1969

поняття мінералогії», на якій у чотирьох зразкових за формою та змістом доповідях, останніх у його житті, дав вичерпний аналіз мінералогічної термінології.

Євген Костянтинівич, долаючи біль і слабкість, інтенсивно працював над мінералогією Приазов'я, навіть перебуваючи на лікуванні в санаторії (Пуща

Водиця, кінець літа 1978), куди я привозив йому, один раз з Дмитром Возняком, свіжі мінералогічні результати. Врешті-решт він здав рукопис «Мінералогії Приазов'я» до друку, ліг у лікарню, де, цілковито забувши про хворобу, захопився новим проектом – чотиритомною «Історією мінералогії», яку планував видати спільно з І.І. Шафрановським.

Треба було бачити його очі, які випромінювали неймовірну енергію, силу духу, бажання творити, і так – до самої смерті, яка настала 1 січня 1979 року.

Через деякий час видавництво «Наукова думка» повернуло мені рукопис на доопрацювання під кутом зору численних зауважень цензора. Приазов'я – край рідкісних металів – у всі радянські

часи був під особливою опікою цензорів. Довелося вилучити весь «секретний» матеріал, частково його закамуфлювати та розпорошити по розділах, цілком вилучити металогенічний розділ, посилити розділ «Типоморфізм мінералів». Монографія «**Минералогия Приазовья**» побачила світ лише у 1981 році.

Отже, 20 активних років досліджень (1958–1978), проведених під керівництвом Є.К. Лазаренка, дали світу вісім фундаментальних (класичних) монографій (чотири з них – львівського періоду), які й досі залишаються підручними книгами геологів, оскільки на високому рівні висвітлюють мінералогію восьми регіонів України. Історично й політично інший 20-літній період, що відповідає рокам незалежної України, не може похвалитися хоча б одним регіональним виданням, яке за своєю якістю перевищувало б рівень зазначених монографій.

Але Є.К. Лазаренко не став би видатним мінералогом, не створив би ефективну школу, якби не супроводжував дослідження мінералів загальномінералогічними напрацюваннями, добре висвітленими в літературі. Саме таким шляхом він істотно підсилив значення регіональної мінералогії як основного джерела знань, що використовуються для розвитку інших наукових і прикладних напрямів мінералогії й геології. «Мінерал, – любив повторювати Є.К. Лазаренко, – важливий геологічний документ, без якого неможливо відтворити історію Землі і зрозуміти процеси, що відбуваються в ній».

Тепер варто згадати про діяльність Є.К. Лазаренка на посту президента Українського мінералогічного товариства. Шостого травня 1970 року, коли на першому з'їзді УМТ в Києві Є.К. Лазаренка обрали президентом товариства, був започаткований новий, надзвичайно продуктивний етап діяльності вченого у справі координації мінералогічних досліджень в Україні, організації й проведенні різного рангу наукових нарад – від обласних до міжнародних – з актуальних питань мінералогії, розвитку мінералогічних музеїв, охорони природи тощо.

Передусім Євген Костянтинович всіма засобами і на новому рівні похва-

вив роботу УМТ у центрі й в осередках, доручаючи її небайдужим, патріотично налаштованим дослідникам. Паралельно з ростом числа індивідуальних і колективних членів УМТ він напрацьовує статут товариства, затверджений бюро Президії АН УРСР 6 лютого 1973 року, згідно з яким УМТ підпорядковувалося Відділенню наук про Землю АН УРСР, залишаючись водночас складовою частиною Всесоюзного мінералогічного товариства (ВМТ). Такий, дещо незвичний для наукових товариств, статус УМТ отримало завдяки дипломатичності Євгена Костянтиновича, скерований, з одного боку, на отримання оптимальної можливості самостійно обирати шлях розвитку мінералогії в Україні, а з іншого – на зміцнення зв'язку та взаємодії з ВМТ, в якому він відігравав одну з ключових ролей як віце-президент, член вченої ради і голова комісії з номенклатури та термінології мінералів ВМТ.

Ще один архіважливий крок Євгена Костянтиновича – зміцнення стосунків УМТ з виробничими організаціями Міністерства геології УРСР. Міністр геології П.Ф. Шпак підписав, за поданням президента та вченого секретаря УМТ, наказ про входження геологічних експедицій до складу УМТ на правах колективних членів. За рахунок їхніх внесків покращився фінансовий стан мінералогічного товариства, у його структурі з'явилися штатні працівники, які допомагали проводити наукові заходи та видавати збірники праць щоразу після проведення мінералогічних нарад.

За неповних 10 років життя у Києві Євген Костянтинович організував й успішно провів два з'їзди УМТ, вісім різних за тематикою нарад, десятки наукових засідань мінералогічного товариства, підготував (видав) чотири колективні регіонально-мінералогічні монографії (див. вище), вельми оригінальну книгу «**Опыт генетической классификации минералов**» (1979), шість збірників наукових праць, десятки статей та рецензій тощо.

Євген Костянтинович завжди був добре поінформований про академічні та державні справи і проблеми, розумівся на кон'юктурі мінерально-сировинного комплексу, підтримував і вдосконалював зв'язки з Міністерством геології УРСР,

мав безліч знайомств у всіх сферах Києва. Це допомагало йому всебічно розвивати й популяризувати УМТ як важливу науково-громадську інституцію.

Саме Євген Костянтинович запровадив локальні віізні наукові сесії УМТ, тематика яких визначалася не в центрі, а на місцях. Наприклад, у Володарськ-Волинському висвітлювалися проблеми типоморфізму кварцу, в Артемівську – мармароських діамантів, у Волновасі – мінералів рідкіснометалевих родовищ тощо. Результати обговорення таких сесій інколи давали підстави для проведення масштабних нарад.

Є.К. Лазаренко був неперевершеним майстром ефективної організації потужних республіканських і союзних нарад, які Борис Звягін назвав «незабываемыми лазаренковскими конференциями». Їхня тематика диктувалася вимогами науки та практики, ерудицією Євгена Костянтиновича і на загал охоплювала широке коло актуальних питань: проблеми мінералогії Донбасу, Кривбасу або окремого мінералу, роль мінералогічних досліджень у пошуках нафтових і газових родовищ, мінералогічні критерії пошуків рідкісних і кольорових металів, ювілей О.Є. Ферсмана, фундаментальні питання теоретичної мінералогії.

Досі жива пам'ять про лазаренківські конференції, їхні ідеї, незабутні зустрічі, що в цілому сприймалися як унікальні події мінералогічного життя.

Як президент УМТ Є.К. Лазаренко надавав великого значення друкованому органу товариства. Спочатку він заснував два збірники «Мінералогія осадочних образований» і «Регіональна і генетическая мінералогія», які зіграли певну роль у публікації нових даних з мінералогії, але не набули широкої популярності. Затим Євген Костянтинович активно працює над реалізацією давньої мрії – створенням центрального журналу УМТ, назву якого «*Мінералогічний журнал*» оперативно узгодив з редакційно-видавничою радою Президії АН УРСР.

Підготовка матеріалів нового періодичного видання здійснювалася здебільшого мною під керівництвом чиновників апарату АН УРСР і Є.К. Лазаренка. Готові документи не надсилалися, а завозилися. Я двічі їздив до Ленінграда,

Лазаренко (четвертий справа) серед учасників наради «Типоморфізм кварцу». Володарськ-Волинський, 1974

Євген Костянтинович стільки ж разів – до Москви. Документи проходили за такою схемою: Президія УМТ → Президія АН УРСР → Президія ВМТ → Президія АН СРСР → ЦК КПРС. У якийсь момент віце-президент АН СРСР О.В. Сидоренко порадив Євгену Костянтиновичу підвищити статус майбутнього журналу – з друкованого органу УМТ на союзно-республіканський науково-теоретичний журнал АН СРСР (відділення геології, геофізики та геохімії) і АН УРСР (відділення наук про Землю). Євген Костянтинович охоче погодився з цією пропозицією, знав що ось-ось має вийти постанова ЦК КПРС про створення «Мінералогічного журналу», але, на жаль, не дочекався. Постанову М.А. Суслов підписав одразу ж після смерті Є.К. Лазаренка.

Два перші випуски «Мінералогічного журналу» побачили світ вже у 1979 році, видання швидко завоювало авторитет, а

наукова громадськість, учні, моє покоління – усі дотепер пам'ятають ім'я засновника журналу Є.К. Лазаренка.

УМТ зіграло певну роль у природоохоронній справі. Восени 1973-го – року вшанування 90-річчя академіка О.Є. Ферсмана – Євген Костянтинович за активної підтримки кримчан, передусім відомого мінералога В.А. Супричова, разом з учасниками наради, присвяченої ювілею О.Є. Ферсмана, виїхав з Сімферополя на Кара-Даг – унікальний вулканічний масив. Тут ми побачили жакливу картину: всі жильні й нежилвні мінералогічно цікаві утворення, в тому числі сердолик і парчова яшма, були вщент розтриті й засмічені. За ініціативи Євгена Костянтиновича тут же, біля скелі, склали акт, підписаний президентом УМТ Є.К. Лазаренком і вченим секретарем В.І. Павлишиним, про нагальну потребу створення на Кара-Дазі мінералогічного заповідни-

ка. Документ направили заступнику голови Ради міністрів України П.Т. Троньку. Далі пішла бюрократична тяганина... Нарешті в 1979 році Карадазький природний заповідник таки створили, але, на жаль, з істотними відхиленнями від нашого проекту.

1977 року на зборах кількох наукових товариств, у тому числі УМТ, які відбувалися у Кам'янець-Подільському, було прийнято ухвалу про створення Подільського парку природи, яку надіслали уряду УРСР. На жаль, і ця ухвала не реалізована в повному обсязі.

Можна сміливо стверджувати, що нині ім'я президента УМТ Є.К. Лазаренка тісно асоціюється з найпліднішим етапом розвитку регіонально-мінералогічних і загально-мінералогічних досліджень, який увійшов в історію як **золотий вік мінералогії України**.